International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 6 No. 18 March - April - 2025

शाश्वत विकास उद्दिष्टे आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण

प्रा. डॉ. बबन शामरावजी शेलकर
स्व. रा. भारती कला, वाणिज्य व सु. रा. भारती विज्ञान महाविद्यालय आर्णी जि. यवतमाळ.
Corresponding Author – प्रा. डॉ. बबन शामरावजी शेलकर

DOI - 10.5281/zenodo.15250990

प्रस्तावना :

शाश्वत विकास हा वाढ आणि मानवी विकासाचा एक दृष्टीकोन आहे. ज्यांचा उद्देश भविष्यातील पिढयांचा स्वत:च्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता वर्तमान काळाच्या गरजा पूर्ण करणे आहे. उद्दिष्ट असा आहे की, असा समाज निर्माण करणे, जिथे राहणीमान आणि संसाधने ग्रहयाच्या अखंडतेला धक्का न लावता मानवी गरजा पूर्ण करतील. तसेच शाश्वत विकासाचा उद्देश अर्थवयवस्था व पर्यावरण आणि समाजाच्या गरजा संतुलीत करणे आहे. 1987 मध्ये ब्रुंडटलँड अहवालाने शाश्वत विकासाची संकल्पना अधिक चांगल्या प्रकारे ओळखण्यास मदत केली. शाश्वत विकास हा शाश्वतेच्या कल्पनेशी जुळतो जो एक मानक संकल्पना आहे. युनोस्कोने या दोन्ही संकल्पनामधील फरक खालीलप्रमाणे मांडला आहे. शाश्वतेचा विचार अनेकदा दिर्घकालीन ध्येय म्हणून केला जातो. तर शाश्वत विकास म्हणजे ते साध्य करण्यासाठी अनेक प्रक्रिया आणि मार्ग.

1992 मध्ये रिओ दि जानेरो येथे झालेल्या पृथ्वी शिखर परिषदेत सुरू झालेल्या रिओ प्रक्रियेने शाश्वत विकासाची संकल्पना ही शाश्वत विकास उद्दिष्टांची (SDGs) पायाभूत संकल्पना आहे. 2030 साला साठीची ही जागतीक उद्दिष्टे 2015 मध्ये संयुक्त राष्ट्राच्या महासभेने स्वीकारले. ते जागतिक आव्हानांना तोंड देतात, उदा. गरिबी, हवामान बदल, जैवविविधतेचे नुकसान आणि शांतता. शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेमध्ये काही समस्या आहेत. काही विद्वान म्हणतात की, ते अस्पष्ट आहेत. कारण त्यांच्यामध्ये विकास हा मुळच शाश्वत नाही. इतर टिकाकार आतापर्यंत साध्य झालेल्या प्रगतीच्या अभावामुळे निरास झाले आहेत. विद्वानांनी असे म्हटले आहे की, शाश्वत विकास हा खुला आहे. त्यावर अस्पष्ट विसंगत म्हणून टिका केली जाते आणि म्हणूनच तो सहजपणे विनीयोग केल्या जातो. शाश्वतत: ही पृथ्वीवर दिर्घकाळ सहअस्तित्वात राहण्यासाठी लोकांसाठी एक सामाजिक ध्येय आहे. या संज्ञेचे व्याख्या वादग्रस्त आहे आणि साहीत्य, संदर्भ आणि काळानुसार त्या वेगवेगळया आहेत. शाश्वततेचे सहसा तिन आधारस्तंभ असतात. पर्यावरणीय, आर्थिक आणि सामाजिक. अनेक व्याख्या पर्यावरणीय आयामावर भर देतात. यामध्ये बदल आणि जैव विविधतेचे नुकसान यासह प्रमुख पर्यावरणीय समस्यांचे निराकरण करणे समाविष्ट असू शकते. शाश्वततेची कल्पना जागतिक, राष्ट्रीय, संघटनात्मक आणि वैयक्तिक पातळीवर निर्णयाचे मार्गदर्शन करू शकते. संबंधीत संकल्पना म्हणूजे शाश्वत विकास आणि संज्ञा बहुतेकदा समान अर्थाने वापरल्य जातात. शाश्वतता बहुतेकदा दिर्घकालीन ध्येय म्हणून विचारात घेतली जाते. तर शाश्वत विकास म्हणजे ते साध्य करण्यासाठी अनेक प्रक्रिया आणि मार्ग आहेत. विद्वानांनी यावर कमकुवत आणि मजबुत शाश्वततेच्या संकल्पनेखाली चर्चा केली आहे. उदा. सर्वांसाठी

कल्याण आणि समृध्दी आणि पर्यावरण संवर्धन या संकल्पनामध्ये नेहमीच तणाव असेल म्हणून व्यापार विनिमय आवश्यक आहे. आर्थिक वाढीला पर्यावरणाची हानी होण्यापासून वेगळे करणारे मार्ग शोधणे ईष्ट ठरेल. याचा अर्थ, अथ्रव्यवस्था वाढत असतांनाही उत्पादनाच्या प्रति युनिट कमी संसाधने वापरणे या विलंबीकरणामुळे प्रदुषणासारख्या आर्थिक वाढीचा पर्यावरणीय प्रभाव कमी होतो, हे करणे कठीण आहे. काही तज्ञांचे म्हणणे आहे की, असे विलंबीकरण आवश्यक प्रमाणात होत असल्याचा कोणताही पुरावा नाही. शाश्वतता मोजणे आव्हानात्मक आहे. कारण ही संकल्पना गुंतागुंतीची आणि गतिमान आहे. पर्यावरण, समाज किंवा अर्थव्यवस्था कव्हर करण्यासाठी निर्देशक विकसित केले गेले आहेत. परंतु शाश्वतता निर्देशकांची कोणतीही निश्चित व्याख्या नाही. मॅट्रिक्स विकसीत होत आहे आणि त्यात निर्देशक बेचमार्क आणि ऑडीट समाविष्ट आहे. त्यामध्ये कार्पोरेट शाश्वतता अहवाल आणि ट्रिपल बॉटम लाईन अकाउंटींग सारख्या निर्देशकांची आणि लेखाप्रणालीचा समावेश आहे.

शाश्वतता संक्रमण किंवा शाश्वतता परिवर्तन :

शाश्वतता संक्रमण किंवा शाश्वतता परिवर्तन साध्य करण्यासाठी शाश्वततेतील अनेक अडथळयांना तोंड देणे आवश्यक आहे. काही अडथळे निसर्ग आणि त्याच्या जटीलतेमुळे उद्भ्वतात. तर काही शाश्वततेच्या संकल्पनेच्या बाहय स्वरूपाचे असतात. जागतिक स्तरावर शाश्वततेच्या समस्या सोडविणे कठीण आहे. संयुक्त राष्ट्र आणि जागतिक व्यापार संघटना यासारख्या विद्यमान जागतिक संघटना सध्याचा जागतिक नियमाची अंमलबजावणी करण्यास अकार्यक्षम मानल्या जातात. याचे एक कारण म्हणजे योग्य मंजुरी यंत्रणेचा अभाव.

शाश्वततेसाठी कृती करण्याचे एकमेव स्त्रोत सरकार नाही. उदा. व्यावसायिक गटांनी शाश्वत व्यवसाय शोधत पर्यावरणीय चिंतांना आर्थिक क्रियेशी जोडण्याचा प्रयत्न केला आहे. धार्मिक नेत्यांनी निसर्गाची आणि पर्यावरणीय स्थिरतेची काळजी घेण्याची गरज यावर भर दिला आहे. व्यक्ती सुध्दा जास्त शाश्वतपणे जगू शकतात.

Ecosoc शाश्वत विकासाच्या तिनही स्तंभावर संयुक्त राष्ट्र प्रणालीच्या कार्यक्रमाच्या केंद्रस्थानी कार्यरत आहे. आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय हे एकीकरण शाश्वत विकासावर कृती आणि पाठपुरावा आणि पुनरावलोकनासाठी एकत्रित व्यासपीठ आहे.

1) **उच्चस्तरीय विभाग :** वार्षिक आधारावर आयोजीत Ecosoc च्या वार्षिक कार्यचक्राचा कळस दर्शवितो आणि सरकार, खाजगी क्षेत्र, नागरी समाज आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील उच्चस्तरीय प्रतिनीधीच्या विविध गटाला बोलावितो.
2) **समन्वय विभाग :** Ecosoc ला आर्थिक, सामाजिक, आरोग्य, पर्यावरणीय आणि संबंधीत क्षेत्रामध्ये यु. एन. प्रणाली आणि तिच्या सहाय्यक संस्थामध्ये समन्वय साधण्यासाठी त्यांच्या चार्टर भूमिका अधिक चांगल्या प्रकारे पार पाडण्याची परवानगी देतो.
3) **मानवता विभाग :-** यु. एन. मानवतावादी प्रयत्नाचे समन्वय मजबूत करतो.
4) **व्यवस्थापन विभाग :**Ecosoc उपकंपनी आणि तज्ञ संस्थानच्या अहवालाचे पुनरावलोकन करते. विकासाच्या मुद्यावर यु. एन. प्रणाली समन्वयाला प्रोत्साहन देते. आणि विशेष देश किंवा प्रादेशिक समस्यांचा विचार करते.
5) **राजकीय मंच :** शाश्वत विकासासाठी राजकीय नेतृत्व, मार्गदर्शन आणि शिफारसी प्रदान करतो आणि शाश्वत विकास वचनबध्दतेच्या अंमलबजावणीतील प्रगतीचा आढावा घेतो.
6) **विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि नवकल्पना :** शाश्वत विकास उद्दिष्टांच्या अंमलबजावणीसाठी विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि नाविन्यपूर्ण सहकार्याविषयी चर्चा करतो. सर्व संबंधीत

भागधारकांना त्यांच्या कौशल्यांच्या क्षेत्रामध्ये सक्रियपणे योगदान देण्यासाठी एकत्रित करते.

7) **भागीदारी मंच** : सरकार, व्यवसाय आणि प्रतिष्ठा, गैरसरकारी संस्था, शैक्षणिक संस्था आणि संसद सदस्य यांच्यातील सहकार्यास प्रोत्साहन देते.

नागरीकरणाच्या वाढत्या अवकाशास विकास आणि पर्यावरण यांच्यातील परस्पर विरोधी वाद आता नवे राहिलेले नाहीत. शाश्वत विकासाच्या दिशेने प्रगती करत असतांना नि:पक्षपातीपणा, क्षमता आणि शाश्वतता असा विविध्स घटकातील समतोल राखणे गरजेचे आहे. यामध्ये विकासा संदर्भातील 1) आर्थिक प्रगती, कार्यक्षमता व स्थैर्य, 2) पर्यावरणीय समस्या, संसाधने आणि कचरा, 3) सामाजिक सबलीकरण, संघटन आणि समावेशकता या तीन घटकातील परस्पर संबंधाचे निराकरण केले पाहिजे. शाश्वतीची व्याप्ती व तिला आधारभूत असलेल्या सामाजिक घटकातील विस्कळीतपणा यावर मोठया प्रमाणात वाद, चर्चा होत असल्या तरीही यामध्ये आर्थिक आणि पर्यावरणीय बाबी दुर्लक्षिल्या जातात.

अडथळे :

शाश्वतता साध्य करणे इतके कठीण का आहे याची अनेक कारणे आहेत. या कारणांना शाश्वतता अडथळे असे म्हणतात. या अडथळयांना तोंड देण्यापूर्वी त्यांचे विश्लेषण करणे आणि समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. काही अडथळे निसर्ग आणि त्यांच्या जटीलतेमधून उद्भवतात. इतर मानवी स्थितीमधून उद्भवतात एक उदाहरण म्हणजे मुल्य, कृती अंतर हे या वस्तूस्थितीचे प्रतिबिंब आहे की, लोक बहुतेकदा त्यांच्या विश्वासानुसार वागत नाहीत.

इतर अडथळे शाश्वततेच्य संकल्पनेमध्ये बाहय आहेत. याचा अर्थ असा की, त्यांच्यावर मात करणे शक्य आहे. एक मार्ग म्हणजे सार्वजनिक वस्तूच्या वापरावर किंमत निश्चित करणे काही बाहय अडथळे प्रभावी संस्थात्मक चौकटीच्या स्वरूपाशी संबंधीत आहेत. उदाहरणे असे असतील जिथे सार्वजनिक वस्तुसाठी बाजार यंत्रणा अपयशी ठरतात, विद्यमान समाज अर्थव्यवस्था आणि संस्कृती वाढीला प्रोत्साहन देतात. स्पर्धात्मक बाजार अर्थव्यवस्थेमध्ये वाढीसाठी एक संरचनात्मक अत्यावश्यकता आहे. हे आवश्यक सामाजिक बदलांना प्रतिबंधीत करते.

निष्कर्ष :

शाश्वत विकास साध्य करणे आणि कल्याणासाठी स्वयं अहवाल दिलेले उपाय यांच्यात मजबूत संबंध आहेत. शिवाय विश्लेषणे सूचित करतात की, आरोग्याच्या दृष्टीने शाश्वत विकासासाठी किरकोळ परतावा मिळत नाही. लोकसंख्येच्या कल्याणाचा त्यांच्या देशाच्या विकासाच्या दृष्टीकोनावर किती प्रमाणात प्रभाव पडू शकतो याविषयी चर्चा केलेली नाही. कल्याण मधील बदलीचे आर्थिक, सामाजिक, आणि आरोग्य परिणामावर व्यापक परिणाम होण्यासाठी दस्त ऐवजीकरण करण्यात आले आहे. व्यक्तिनिष्ठ कल्याणाच्या या वस्तूनिष्ठ भागामध्ये सामाजिक वर्तनाचा समावेश होतो. यामुळे लोक आणि ग्रह या दोघांसाठी कार्य करणारे उपाय तयार करण्यासाठी आणि शाश्वत विकासाला गती देण्यासाठी SDG आणि SWB संशोधन आणि धोरण अजेंडा एकत्र करण्याची तातडीची गरज आहे.

अनेक विद्वानांनी शाश्वतता आणि शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेवर वेगवेगळया कोनातून टिका केली आहे. सध्याच्या पिढीच्या गरजा प्रत्यक्षात आज पूर्ण होत नाही, त्याऐवजी सध्याचा गरजा पूर्ण करण्यासाठी आर्थिक क्रिया भविष्यातील पिढयांचे पर्याय कमी करते. आणखी एक टिका अशी आहे की, शाश्वततेचा नमूना आता परिवर्तनसाठी मार्गदर्शक म्हणून योग्य नाही. याचे कारण असे की, सामाजिक आणि पर्यावरणीय दृष्टया स्वयंविनाशकारी ग्राहक समाज आहे.

संदर्भ:

1) पी. प्रधान – शाश्वत विकास आणि उद्दिष्टे
2) वसंत पळशीकर – समाजप्रबोधन पत्रिका
3) प्राध्यापक एच. एम. देसरडा – समता मूल्य, शाश्वत विकासाची दिशादृष्टी
4) प्रा. डॉ. प्रदीप आगलावे - समाजशास्त्रीय संकल्पना आणि सिध्दांत.
5) एस. एल. दोशी – आधुनिकता – उत्तर आधुनिकता एक नव समाजशास्त्रीय सिध्दांत.